

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Tarix İnstitutu, Azərbaycan
alimirzoev.60@mail.ru*

URTEHİ ÖLKƏSİ: URARTU EKSPANSİYASININ ŞİMAL-ŞƏRQ İSTİQAMƏTİNDƏ SONUNCU HƏDƏF

Açar sözlər: Urartu kitabələri, urartulular Cənubi Qafqazda, mixi yazıların qrafikası, qədim adların etimologiyası, Urtehi ölkəsi, qədim Zəngəzur.

Giriş.

“Urtehi” toponimi erməni ideoloqlarının manipulyasiya hədəfi olan coğrafi adlardan biridir. 1931-ci ildə Q.Kapantsyan ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpağı olan Qarabağa verdikləri “Artsax” termininin praforması elan etmiş və bu ideya erməni ictimaiyyətində rəğbətlə qarşılanmışdır [8, c.104].¹ Lakin heç bir ciddi və səriştəli tədqiqatçı zahiri fonetik bənzərliyə aldaraq “Urtehi” və “Arsax” terminlərinin eyniləşdirilməsinin məsuliyyətini üzərinə götürməyib. Yalnız elmdən uzaq diletantlar məqsədyönlü olaraq və ucuz şöhrət xatirinə “Urtehi” adını “Arsax” termininin praforması olduğunu iddia edirlər [6, c.529]. Bu məqalədə deyilən fikrin nə dərəcədə elmi əsası olduğunu, eləcə də müasir dövrdə bölgəni ifadə edən “Qarabağ” istilahının mixi yazılı mənbələrdə əks olunub olunmadığını müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərilir.

Toponimin xatırladığı mənbə.

Elmə təqribən 600-dən bir qədər artıq biay-ni dilli (Urartu dövlətinin rəsmi dilli) mətn məlumdur. Yalnız bir mətndə – Urartu hökmdarı II Sardurinin (e.ə.764-735-ci illər) Aşağı Zağalı kəndindən² tapılan 9 sətirlik qayaüstü kitabəsində Urtehi toponimi xatırlanır. Yazı 1862-ci ildən məlumdur; o vaxt arxiyepiskop Mesrop onun rəsmi çəkirmiş və həmin rəsm 1 ildən sonra erməni dilində Moskvada “Ruskiy vest-

nik” dərgisində nəşr olunmuşdur. 1893-cü ildə təşkil olunmuş ekspedisiyada A.A. İvanovski kitabənin estampını (bax: şəkil 1) hazırladıqdan sonra yazını oxumaq mümkün olmuşdur. Kitabədə deyilir:

1. ^dhal-di-ni uş³-ta-bi ma-si-ni şu-ri-e
2. ka-ru-ni ^mar-qu-qi-ni KUR.-ni-e
3. ^{md}sar⁵-du-ri-şe a-li uş-ta-di
4. ha-u²⁴-bi ^mar-qu-qi-ni KUR.-ni-e
5. qu-tu-bi pa-ri KUR. ur-te₃-hi KUR.-ni-[e]
6. ^dhal-di-ni-ni al-su-i-şi-ni
7. ^{md}sar⁵-du-ri-ni ^mar-qiş-ti-hi
8. LUGAL₂. DAN.NU. LUGAL₂. GAL.-ni LUGAL₂. KUR. KUR. LUGAL₂. LUGAL₂. MEŞ.
9. a-lu-si URU. tu-uş-pa-a-e URU.

“Tanrı Haldi silahı ilə [yürüşə] çıxdı, Arkukini tayfasının ölkəsini məğlub etdi. Sarduri deyir: [Yürüşə] çıxdım, Arkukini tayfasının ölkəsini işğal etdim. Urtehi vilayətinə çatdım. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Arqıştı oğlu Sarduri, qüdrətli şah, böyük hökmdar, ölkələr hökmdarı, şahlar şahı, Tuşpa şəhərinin hakimi.” [16, c.118, № 15, табл. 29; 13, №4; 12, № 161].⁵

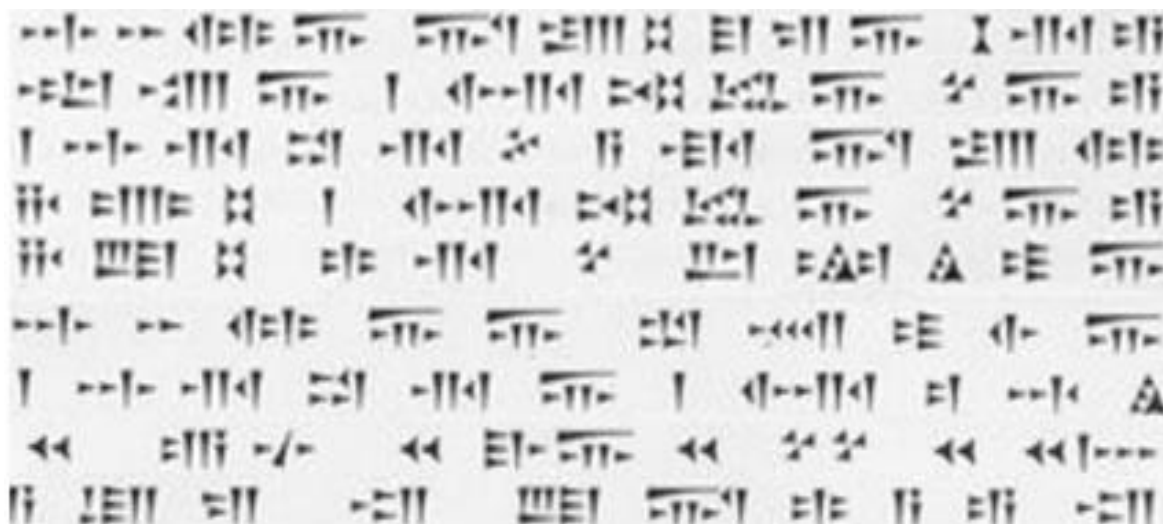
³ Mixi yazıların transliterasiyasında istifadə olunan -ş- fonemi bizim dildə -ş- səsinə uyğundur.

⁴ Mixi yazıların transliterasiyasında qəbul olunmuş standartlara uyğun olaraq eyni mənalı hecalı və ideoqrafik işarələr bir-birindən ya rəqəmlə (və ya ədədlə), ya da diakritik vürğu ilə fərqləndirilir. Transliterasiyada istifadə olunan u₂ (və ya ú) yazılışı Aşşurşünaslığa dair kataloqlara əsasən -u- səsinə ifadə edən sayca ikinci işarəni bildirir. Bundan əlavə, mətnin zədələnmiş yerləri kvadrat mötərizənin içində verilir, bərpası mümkün olmayan sözlər üç nöqtə ilə işarələnir və s.

⁵ Kitabənin 4-5-ci sətirləri üçün fərqli tərcümələri də təklif olunub. Məsələn, “Arkukini ölkəsini tutdum, Urtehini ölkəsinə qədər (və ya Urtehini ölkəsindən) ayırdım”. Və ya: “Mən Arkukini ölkəsini işğal etdim, Urtaxi(ni) ölkəsində möhkəmləndim.” [15, c.126, 179].

¹ Azərbaycan dilində emfatik -II- səsi olmadığından məqalədə deyilən termini “Arsax” formasında veririk. İ.Əliyev yazır ki, bu ehtimal düz olsa belə, “Urtehi” erməni-mənşəli ad olmamışdır [3, c.37].

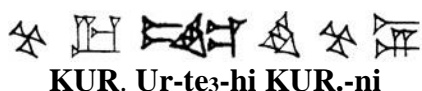
² Aşağı Zağalı Göycənin cənub-şərq sahili yaxınlığında, Kolanı (və ya Kirlanı < Gölyanı) və Alçalı kəndləri arasında yerləşir. Ermənilər kəndin adını dəyişdirib “Tsovak” qoyublar.

Şəkil 1. II Sardurinin Aşağı Zağalı kitabəsi.

Toponimin qrafik forması haqqında qeydlər.

A.A. İvanovskinin estampaına (bax: şəkil 1) əsaslanaraq bizi maraqlandıran ölkənin adının yazıldığı işarələr qrupu müvafiq rusdilli elmi ədəbiyyatda **Ur-te3-hi-i-ni** kimi oxunur. Lakin 1955-ci ildə F.Köniq kitabənin fotoqrafiyasından çıxış edərək bu işarələr qrupunu **Ur-te3-hi KUR.-ni** kimi oxumağı təklif etmiş və N.Arutyunyan bu fikri qəbul etmişdir [5, c.265, № 250].¹ Belə oxunuş kitabədə Arkukini ölkəsinin qrafik variantı ilə özünü doğruldur (bax: şəkil 2).

Şəkil 2.

Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, 3 işarənin hər biri omofon xüsusiyyətli olduğundan onların vasitəsilə yazılan toponimin nədən məhz **Ur-te3-hi** kimi oxunması özlüyündə mübahisə doğura bilər. Belə ki, e.ə. I minillikdə Aşşurda tətbiq olunan analoji mixi yazı sistemində bu işarələrin omofon imkanları daha geniş olmuşdur. Məsələn I işarı 14, II – 18, III – 16 fərqli fonetik (səsli) oxunuşa malik idi [22, № № 575

¹ Toponimi tamamlayan **KUR.-ni** fonetik komplementli geteroqrafik yazılış formasıdır və urartulular onu **eba-ni** kimi oxuyurdular. Urartuluların **eba-** sözü türk dillərindəki *oba* sözü ilə eynilik təşkil edir. Anadoluda bu söz - *ova* şəklində komponent qismində toponimikada işlənir; məsələn, Yalova, Çukurova, Gözelova və s.

+ 172 + 396]. Bu işarələr qrupu əgər Aşşur mətnlərində yazılmış olsaydı toponimi təqribən 100 formada oxumaq olardı. Urartu yazı sistemində eyni qrafikalı bu işarələrin fonetik imkanlarının azalmasının hansı şərtlər daxilində mümkün olduğu haqqında indiyə kimi elmi tədqiqat aparılmayıb. Məsələn, Aşşurdan mixi yazı sistemini mənimsəyərkən urartuluların nə üçün I işarənin yalnız 3 (**ur, lik, liq**), II işarənin yalnız 3 (**te3, de3, ne**) və III işarənin yalnız 3 (**ti3, di3, hi**) oxunuşunu saxladıqları bilinmir [12, c.37, 38]. Deməli, faktiki olaraq bizi maraqlandıran işarələr qrupu tamamilə fərqli formalarda oxuna bilər və vaxtı ilə oxunub da. Məsələn, İ.Meşşaninovun oxunuşunda bu toponim “Urtaxi” kimi səslənir [15, c.179].

Adətən analoji hallarda sözün optimal oxunuşu digər mətnlərdə yazılış variantları ilə müqayisə etməklə seçilir. Lakin bizi maraqlandıran termin yalnız bir mətnə qeydə alınıb və Urartuşünaslıqda qəbul olunmuş meyarlara sadıq qalaraq hamı kimi biz də toponimin **Ur-te3-hi** formasında oxunuşunu saxlamışıq. Belə yanaşma bizi opponentlərimizin hücumlarından sığortalasa da təkrarən etiraf etməliyik ki, mümkün çoxsaylı variantlar arasında nədən məhz bu oxunuşun daha doğru olduğu heç vaxt və heç bir arqumentlə əsaslandırılmayıb.

Bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq hesab edirlər ki, toponimin əsasını **Urte-** təşkil edir [20, p.96; 24, s.240]. Əslində, Urartu mətnlərində xatırlanan bir çox yer adları kimi, Urtehi toponimi də morfoloji baxımdan ismi sifətdir; bu qrammatik kateqoriya ismə **-hi** adyektiv şəkilçinin qoşul-

ması ilə əmələ gəlir.¹ Bu tip yer adlarının toponimik formantla (-ni) tamamlandığı hallar qeydə alınıb [14, c.73-74; 15, c.227-231].²

Urtexi ölkəsinin lokalizasiyası.

Aşağı Zağalı kitabəsində Urartu qoşunlarının yürüşünün marşrutu haqqında məlumat verilmədiyindən Urtehi vilayətinin dəqiq yeri bilinmir. Mətdə bölgəyə edilən yürüşün marşrutu haqqında məlumat verilməsə də hərbi əməliyyatların e.ə. 741-ci ildə Göyçə gölünün cənub sahilləri yaxınlığında, konkret olaraq kitabənin həkk olunduğu yerdə baş verdiyi, Urtehi vilayətinin də bu yerdən cənub-qərbdə və ya cənub-şərqdə yerləşdiyi söyülənir [11, c.56, 68; 12, c.420; 4, c.37, 211-212].

Kitabədə bizi maraqlandıran coğrafi nomenklatura ilə bərabər daha bir məntəqənin – Arkukini – adı çəkilir. Bu məntəqə II Sarduri-nin salnaməsində müxtəlif illərdə baş tutmuş iki yürüşünü tərənnüm edən xəbərdə xatırlanır. Birinci yürüşdə dağıntıya məruz qalan Arkukini, Lueruni, Kamaniv ölkələri Uduri-Etiuni tayfa birliyinin (Göyçə gölünün qərb sahilini bütünlüklə əhatə edən konqlomerat siyasi qurum) tərkibində göstərilir.³ Üçüncü yürüşün təsvirində bildirilir ki, Arkukini ölkəsi ilə bərgə daha 7 ölkənin (Adahuni, Luipruni, Eşumuai, Kamniui, Kuh-Albani, Uhuni, Teriani) 20 qalası və 120 yaşayış məntəqəsi fəth olunmuş, əsirlər ələ keçirilmişdir.⁴ Hesab olunur ki, Arkukini toponimi tayfa adından törəmədir [4, c.227]. Arkukini ölkəsi I Rusanın (e.ə. 735-714-cü illər) Kolaqran kəndində (ermənilər kəndin adını dəyişib “Sovinar” qoyublar) həkk olunmuş qayaüstü kitabəsində də xatırlanır. Həmin kitabədə Teriani ölkəsi **Te-ri-u-i-ša-i-ni** formasında yazılıb və

yeri **ipani aptini suiniani** (“gölün bu tərəfində”) ifadəsilə bildirilir [16, c.129-130; 12, № 266; 5, № 389; 1, s.117-118; 24, p.270]. Kolaqran kitabəsindəki “gölün bu tərəfində” yerləşən digər ölkənin (Luipruni) adını “Luivruni” kimi oxumaq⁵ və Mərənddən 19 km şimal-qərbdə yerləşən Livar kəndilə eyniləşdirmək olar. Alman arxeoloqları 1970-ci illərdə burada Urartu qalasının xarabalıqlarını tədqiq etmişlər [10, c.61].

Kolaqran kitabəsində Cənubi Göyçə toponimikası nisbətən əhatəli təsvir olunduğundan onun üzərində dayanmağa ehtiyac var, çünki Urartu qoşunlarının Qarabağa yolu yalnız buradan keçə bilirdi. Kitabədə “gölün bu tərəfində” yerləşən 4 ölkədən (Adahuni, Uelikuhi, Lueruni, Arkukiu) sonra “gölün qarşı sahilində, uca dağlarda” (**işani aptini şuiniani ŞADU. baba-nia kurunie**) yerləşən 19 ölkə sadalanır: Qurkumeli, Şanatua, Teriuişa, Rişua, [...]zua, Aria, Zama, İrkimatara, Ela, Ereltua, Aidamaniu, Quriaini, Alzira, Pirna, Şilaa, Uidua, Ateza, Erea, Azameruni [16, c.129-130; 12, № 266; 5, № 389; 1, s.117-118]. Urartu toponimikası ilə az-çox məşğul olanlar İ.İ.Meşşaninovun ardınca bu 19 ölkəni yanlışlıqla Göyçədən şərqdə, bir qismini Azərbaycan Respublikasının qərb bölgələrində (Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Dağlıq Qarabağ nəzərdə tutulmaqla) lokalizə edirlər [8, c.73-75; 6, c.268; 11, p.37; 2, c.506]. Lakin bu siyahıda “Urtehi” adında ölkə yoxdur. Siyahıdakı Quriaini fonetik baxımdan digər mətnlərdə xatırlanan Quriania ilə (göldən xeyli qərbdə) müqayisə oluna bilər [4, c.67]. Siyahıdakı sonuncu ölkənin adı – “Azameruni” – zənnimizcə **Aza+meruni** komponentlərindən yaranıb və “Aza tayfasının torpağı” kimi mənalandırıla bilər.⁶ Aza ölkəsi Ağrı vadisi ilə Ellər (indiki

¹ Bu infiks rus dilində “-евый”, “-овый”, “-ский” kimi şəkilçilərə uyğun gəlir. Məsələn, **hiiaruhi** “qızılı” (< **hiiaru** “qızıl”; dilimizdə işlənən *əyar* sözü ilə müqayisə oluna bilər), **aštuhi** “qadına məxsus” (rusca «женский» < **aštu** “qadın”) [19, c.68].

² Məsələn, **Etiu-ni**, **Etiu-hi**, **Etiu-hi-ni**. Xoroniminin “uti” tayfa adından yarandığı güman olunur [9, c.9]. Müqayisə et: **Lueru-ni** = **Lueru-hi**, **Ada-h-u-ni**, **Lu-hi-u-ni** (bəlkə də **Lu[l]-hi-u-ni** “Lullubilərə məxsus”) və s.

³ Mətdə: **KUR. u2-e-du-ri-e-tu-u2-ni** [12, № 155D].

⁴ Salnamə Van qayasının “Xəzinə qapısı” adlanan şimal yamacına həkk olunub [11, c.267; 12, №№ 155D, 155F]. Bölgəyə yürüş zamanı Urartu qoşunu Uşkiani və Bamni dağları bölgəsindən keçmişdir. Bamni dağı urartululara I Arqıştinin dövründən məlumdur [12, № 127; 5, № 241].

⁵ Salnamədə Cənubi Urmiya hövzəsinə birinci yürüşün təsvirində “Lueruni” formasında yazılıb. Toponimin tayfa adından yarandığı güman olunur [11, c.68, 69]. Şumer piktoqrafiyasından törəyən mixi yazı sistemlərində -V fonemini ifadə etmək üçün xüsusi işarə olmadığından bu yazı stilini qəbul edən xalqlar onu adekvat səsləri (babililər və aşşurlular -P- səsi ilə, hurrilər, hetlər və urartulular isə -U- səsi ilə) ifadə edən işarələr vasitəsilə bildirdilər. Hesab olunur ki, bu toponim Kolaqran kitabəsində **Lu-e-ru** formasında yazılıb [4, c.127, 132].

⁶ I Arqışti, II Sarduri, II Rusanın kitabələrində yeni qalaların inşası “düşmənlər ölkəsi” (**KUR. luluina**), o cümlədən Aza ölkəsini, qorxuda saxlamaq niyyəti ilə izah olu-

Abovyan) arasındakı ərazini əhatə edirdi və I Arqıştinin zamanında orada Urartunun əyalət sistemi yaradılmış, qalalar tikilmiş, kanallar çəkilmiş, meyvə bağları salınmışdır.

Göldən cənubda yerləşən daha bir ölkə – Suluku – haqqında II Arqıştinin (e.ə. 713–685-ci illər) Ərəfsə kəndindən¹ tapılmış kitabəsində məlumat verilir. Kitabədə yalnız ölkənin paytaxtı İrdvani və Amuşa şəhəri xatırlanır, lakin orada da “Arsax” adına bənzər toponim yoxdur [5, № 411; 1, s.118-119]. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, “gölün qarşı tərəfindəki” 19 ölkə Göyçədən şərqdə yox, qərbdə yerləşirdi. Bu baxımdan Urtehini Qarabağda axtarmağa ehtiyac yoxdur. Qarabağın ərazisində urartuluların olduğunu təsdiq edən maddi nümunələr aşkar çıxarılmayıb, bu səbəbdən onların hərbi yürüslərinin Göyçə gölündən şərqdə və cənub-şərqdə yerləşən əraziləri nə dərəcədə əhatə etdiyi məsələsi açıq qalır. B.B.Piotrovski Urartunun şimal-şərqə doğru genişlənmə siyasətinin Qarabağın dağlıq hissəsini əhatə etmədiyini qeyd etmişdir [17, c.91-92]. İ.Əliyev də hesab edir ki, Qarabağ bölgəsi Urartu şahlarının ekspansiya siyasətindən kənarda qalmışdır [2, c.18]. Hesab olunur ki, Göyçə gölündən cənub-şərq istiqamətində yerləşən ərazilər Aşşura və Urartuya məxsus maddi nümunələrin Qarabağa çatmasında tranzit kimi istifadə olunurdu. Dağlıq Qarabağın o dövrə aid tikililərində ciddi dağıntılar qeydə alınmadığından urartuluların burada hərbi əməliyyatlar aparmadıkları, oranın yerli əhalisi ilə sülh şəraitində əlaqə saxladıkları, hətta onlara dəmirin emalı texnologiyasının sirlərini ötürdükləri güman olunur [18, c.208].

Urtehini toponim kimi səciyyələndirən **KUR**. determinativi həm də “dağ” mənasında işləndiyindən [44, № 366] bəzi tədqiqatçılar bu coğrafi məkanın vilayət yox, dağ olduğu fikrindədirlər və onun Basarkeçər (Göyçə gölündən cənub-şərqdə; 1969-cu ildə ermənilər onu “Vardenis” adı ilə əvəz etmişlər) dağlıq bölgəsi ilə

eyniləşdirilməsini mümkün hesab edirlər [12, c.446; 20, p.96].

Etimologiya

Urtehi toponimi hurrice **uruthi** “mis” sözündən törəmədir. Hesab olunur ki, termin hurri leksikasına şumerlilərin dilindən (**urudu**) keçib [23, p.286; 19, c.52]. Lakin, şumerlilərin məskunlaşdığı Cənubi Mesopotamiyada mis yataqları yoxdur. Deməli, onlar bu metalın adını ya miqrasiya zamanı özləri ilə ana vətənlərindən gətirmişlər, ya da hansısa yerli substrat dildən mənimsəmişlər. Bu izah Urtehi ölkəsinin yerləşdiyi bölgədə, Göyçə gölündən cənubda (Qərbi Zəngəzurda) mis yataqlarının olması ilə təsdiqlənir. Məsələn, Kafan rayonu mis-molibden yataqları ilə məşhurdur. Rayonun Qacaran şəhərində 1951-ci ildən dağ-mədən və əlvan metallurgiya kombinatı fəaliyyət göstərir. Ola bilsin ki, Qərbi Zəngəzurda vaxtı ilə azərbaycanlıların kompakt yaşadığı Urud kəndinin (Qarakilsə (Sisyan) rayonunda) adı da **urudu** (“mis”) termini ilə bağlı olub.

Nəticə.

Nəzərdən keçirdiyimiz kitabələrin məlumatlarından görünür ki, urartulular Cənubi Göyçə hövzəsindəki ölkələrin hər birinə qarşı ayrıca yürüş təşkil etməmişlər, onların yaratdıqları hərbi koalisiya ilə konkret bir ərazidə (adətən sonralar həmin yerdə qələbənin şərəfinə stela (yazılı daş) qoyulurdu) döyüşmüşlər. Bu kitabələrin təhlili söyləməyə əsas verir ki, II Sardurinin ordusu birinci yürüşündə Aza əyalətindən qərbə yönələrək Göyçənin cənub-qərbindəki Arkukiniyə, oradan da Urtehi ölkəsinə yetişmişlər. II Sardurinin ordusu Arkukiniyə ikinci yürüşü zamanı Urtehiyə qədər getsə də orada hərbi əməliyyatlar aparmamışdır. Görünür, Arkukinini məğlub etməklə onun tərkibində olan Urtehi də Urartunun nəzarətinə keçmişdir. Təbiidir ki, qələbəni mədh edən kitabə də məhz hərbi yürüşün son məntəqəsində – Urtehidə (Aşağı Zağalı kəndində) – həkk olunmuşdur. Aparılan araşdırmadan ortaya belə bir məntiqi nəticə çıxır: əgər Urartu mətnlərində “Arsax”ın prototipi yoxdursa, deməli, ilk orta əsr ermənidilli mənbələrində qeydə alınmış “Arsax” istilahnın mənşəyini başqa dildə axtarmaq lazımdır.

nur. Lulubilərin etnik adı urartuluların dilində “düşmən” anlamında ümumi ismə çevrilmişdir. Elmi ədəbiyyatda lulubilərin dilinin elam dili ilə genetik qohumluğuna dair fikir geniş yayılıb [11, c.124-125; 7, c.101]. Elam dilində **murun** (və ya **muru**) sözü “torpaq”, “yer” anlamındadır [20, s.954-955].

¹ Sisian rayon mərkəzindən 17 km cənub-qərbdə yerləşən bu kəndin adını ermənilər dəyişib Arevis qoyublar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay). Bakı, 2006.
2. Алиев И. Карабах в древности // Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1988, № 3.
3. Алиев И. Нагорный Карабах: история, факты, события / Сборник статей, посвященный 95-летию со дня рождения академика Играра Алиева. Баку, 2019.
4. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.
5. Арутюнян Н.В. Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, 2001.
6. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование). I. Баку, 1991.
7. История Армении Фавстоса Бузанда (Перевод с древнеармянского и комментарии М.А. Геворгяна, вступительная статья Л.С.Хачикяна). Ереван, 1953.
8. Капанцян Г.А. Chetto-Armeniaka. Ереван, 1931.
9. Капанцян Г. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. Ереван, 1940.
10. Керимов В. Оборонительные сооружения Азербайджана древнего периода. Баку, 2003.
11. Меликишвили Г.А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. I. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954.
12. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва, 1960.
13. Мещанинов И.И. Халдоведение. История древнего Вана. Баку 1927.
14. Мещанинов И.И. Восточное Закавказье времен халдских завоеваний // Вестник древней истории, 1937, № 1.
15. Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка. Ленинград, 1978.
16. Никольский М.В. Клинообразные надписи Закавказья // Материалы по археологии Кавказа. Выпуск V. Москва, 1896.
17. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944.
18. Погребова М. Н. История Восточного Закавказья. Вторая половина II – начало I тыс. до н.э. Москва, 2011.
19. Хачикян М.Л. Хурритский и урартский языки. Ереван, 1985.
20. Diakonoff I.M., Kashkai S. M. Geographical Names According to Urartian Texts / Reportaire Géographique de Texts Cuneiforms. Band 9. Wiesbaden, 1981.
21. Hinz W., Koch H. Elamische wörterbuch /Archaologische Mitteilungen aus Iran. Neue Folge. Ergänzungsband 17. Band II, Verlag von Dietrich Reimer in Berlin, 1987.
22. Labat R. Manuel d'épigraphie Akkadienne (signes, syllabaires, ideogrammes). La 6⁰ edition, Paris, 1988.
23. Laroche E. Glossaire de la Langue Hourrite. Paris, 1980.
24. Payne M.R. Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu. İstanbul, 2006.

Summary

Allahverdi Alimirzayev

The country of Urtehi: the end point of the Urartian expansion in the northeast direction

The country of Urtehi is mentioned only once, in the rock inscription of the Urartian king Sarduri II, from the village of Ashagi Zagali, renamed Tsovak by the Armenians. The nine-line inscription reports the conquest by the Urartians in 741 BC. countries of the Arquq tribe (graphically Arqukini). At the final point of this military company - in Urtehi, this inscription was embossed; this is what the Urartian kings traditionally did. Proceeding from consonance, back in 1931, G. Karanttsyan proposed to consider the toponym Urtehi as the proto-form of the term Artsakh, which

since the Middle Ages Armenians have called the mountainous part of Karabakh. This opinion is still held by the Armenian public and their ideological supporters.

The country of the Arkuk tribe is also mentioned in two other inscriptions in the list of conquered countries of the basin of Lake Gokcha (Sevan), but the country of Urtehi is absent from them. The route by which the Urartians could get into the mountainous part of Karabakh could only pass through the lands of the western part of Zangezur (Syunik). There was a small kingdom of Suluku. The inscription of Argishti II speaks of a military action in Suluku, but even there the country of Urtehi is not mentioned. Thus, the military chronicle of the Urartians does not allow looking for Urtehi in the mountainous part of Karabakh. In addition, in the monuments of the mountainous part of Karabakh of that period, no archaeological evidence was found of any major destruction that could be considered as a result of military operations.

The basis of the toponym Urtehi is the term *urte-*, which was used in the form *urudu* (“copper”) even by the Sumerians and Hurrians. This etymology is confirmed by rich copper and molybdenum deposits in the western part of Zangezur (Syunik).

Keywords: *Urartian inscriptions, Urartians in the South Caucasus, cuneiform graphics, etymology of ancient names, the country of Urtehi, ancient Zangezur.*

Резюме

Аллахверди Алимierzоев

Страна Уртехи: конечный пункт урартской экспансии на северо-восточном направлении

Страна Уртехи упоминается лишь однажды, в наскальной надписи урартского царя Сардури II, из села Ашагы Загалы, переименованного армянами на Цовак. В девятистрочной надписи сообщается о завоевании урартами в 741 г. до н.э. страны племени аркук (графически Аркукини). В конечном пункте этой военной кампании – в Уртехи, была высечена эта надпись; так традиционно поступали цари Урарту. Основываясь на созвучности, ещё в 1931 г. Г.Капантцян предложил считать топоним Уртехи прарформой термина Арцах, которым со средних веков армяне называют нагорную часть Карабаха. Этого мнения до сих пор придерживается армянская общественность и её идейные сторонники.

Страна племени аркук упоминается также в перечне покорённых стран бассейна озера Гёкча (Севан) ещё в двух других надписях, но в них страна Уртехи отсутствует. Маршрут, по которому урартамы могли попасть в нагорную часть Карабаха, мог проходить только через земли западной части Зангезура (Сюник). Там располагалось небольшое царство Сулуку. В надписи Аргишти II говорится о военной акции в Сулуку, но и там страна Уртехи не упоминается. Таким образом, военная хроника урартов не позволяет искать Уртехи в нагорной части Карабаха. К тому же, в памятниках нагорной части Карабаха того периода не обнаружены археологические свидетельства о каких либо крупных разрушениях, которые могли бы расцениваться как результат военных операций.

Основой топонима Уртехи является термин *urte-*, который применялся в форме *urudu* («медь») ещё шумерами и хурритами. Такая этимология подтверждается богатыми медными и молибденовыми залежами западной части Зангезура (Сюника).

Ключевые слова: *урартские надписи, урарты на Южном Кавказе, клинописная графика, этимология древних названий, страна Уртехи, древний Зангезур.*